

BARTHA ESZTER

A MUNKÁSOK ÉS A HATALOM 1956 UTÁN*

BEVEZETÉS

Munkásság, munkástanácsok, 1956

2012-ben, posztumusz jelent meg Mark Pittaway, a tragikusan fiatalon elhunyt angol munkástörténész úttörő könyve: *The Workers State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*, amely nemcsak a sztálinista rezsimek kiépülésének nemzetközi és hazai kutatásában nyitott új fejezetet, hanem 1956-ot is olyan perspektívából vizsgálta meg, amelyről nem készült ilyen szisztematikus, elmélyült levéltári kutatómunkán alapuló, nemzetközi feldolgozás: az ipari munkásság szemszögéből. A kötet Kósa Pál, az Újpesti Forradalmi Bizottság elnöke le tartóztatásával „kezdődik”, és azzal a kérdéssel szembesíti az olvasót – mint ahogy azzal a kérdéssel szembesül maga a szerző is –, hogy vajon miért és hogyan fordul szembe a kommunista hatalommal egy munkás, aki a háború után meggyőződésből csatlakozott a kommunista párthoz (igaz, később kizárták), dolgozott agitpropként, és komoly tekintélynek örvendett a munkások körében, mint a mindennapi problémáikat jól ismerő, köztük élő ember, akinek a felesége is kétkezi munkásként dolgozott.¹

A történész három eltérő munkásközösség, az újpesti, a zalai és a tatabányai munkások példáján keresztül vizsgálja, hogyan élték meg a háború végét, a szov-

jet hadsereg bevonulását, a „népi demokráciának” nevezett időszakot, majd pedig az egypártrendszer, a sztálini diktatúra és a személyi kultusz kiépülését, és arra a kérdésre keresi a választ, milyen okok miatt fordultak szembe a kommunista hatalommal azok a munkások is, akik kezdetben rokonszenveztek a munkáspártokkal. A három vizsgált közösség közül az újpesti tekinthető a leginkább „hagyományos”, szociáldemokrata kötődésű közösségnek; a zalai munkások falvakban éltek és inkább a vallás, az egyház határozta meg a gondolkodásukat, és végül, a legradi-

* A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

¹ Pittaway (2012) 1–2.

kálisabbnak tekinthető a tatabányai bányászközösség, amely fogékony volt mind a szélsőjobboldali, mind pedig a szélsőbaloldali ideológiára. A kommunistáknak eltérő támogatottságuk volt a három közösségben, de előbb-utóbb mindhárom közeg munkásait sikerült szembefordítani a rendszerrel, amely végül elvezetett a forradalom kirobbanásáig és a fegyveres ellenállásig.² Mark Pittaway fontos tézise, hogy az államhatalomnak éppen nem az erejét, hanem a gyengeségét bizonyítja az állami erőszak, a represszió központi szerepe; mint ahogyan végül csődöt mond a sztálini eredetű nagy kísérlet, az új, szocialista munkás kinevelése is, mert annyira erős az alulról jövő ellenállás.³ A kísérlet csődje látványosan megmutatkozott, amikor munkások és munkásfiatalok tömegei csatlakoztak az 1956-os forradalomhoz, de az üzemi szakképzettségi és nemi hierarchiát fenekestül felforgató hatalomnak korábban is kellett bizonyos engedményeket tennie, mert a vizsgált

2 Pittaway (2012) 202–229.

3 Uo. 115–143.

4 A „munkásállam” legitimációs ideológiája beépült a munkásságtörténetnek abba a nagy – és mára bukott – narratívájába, amelyet Thomas Welskopp találóan a „proletariátus elbukott hőstörténetének” nevez. Ennek követői egyfajta mechanikus kapcsolatot tételeztek fel az objektív osztályhelyzet, az osztálytudat és a politikai cselekvés között. A bűvös triász így a következőképpen nézett ki: osztályhelyzet → osztálytudat → politikai akció. A nagy narratívának azt kellett tehát megmutatnia, hogy 1. a munkások osztályhelyzete rosszabbodott; 2. erősödött az osztálytudat, vagyis a munkásokban tudatosult a fokozódó kizsákmányolás; 3. megindult körükben a politikai agitáció és a szervezkedés. Az államszocialista országok a legitimációs ideológia rangjára emelték ezt a narratívát, ahol a harcot természetesen nem elbukták, hanem a kommunista pártok vezetésével győzelemre vitték a munkások (Welskopp, 1993). Ezt a legitimációs narratívát azonban nem szerencsés azonosítani a munkásságtörténet egészével, amelynek új perspektíváiról lásd Linden (2007a).

munkásközösségekben (is) pattanásig, pontosabban a társadalmi robbanásig feszült a hangulat.

Mark Pittaway könyvének jelentőségét emeli, hogy egy olyan társadalmi csoportot vizsgált meg tudományos eszközökkel, amelyre mind a rendszerváltás előtt, mind pedig utána rányomta bélyegét az ideológiai megközelítés. 1956 ellenforradalomként való meghatározása a kádári legitimációs ideológia sarokköve volt, a munkásrészvételt pedig legfeljebb a sztálinista „túlkapásoknak” és a helyzetükkel elégedetlen munkások politikai-ideológiai „megtévesztésének” tudták be. Miközben gondosan monitorozták a munkáskörzetek, munkásvárosok politikai hangulatát, szigorúan megtoroltak bármilyen próbálkozást, amely a nyilvánosság előtt ellentmondott volna annak a hármas ideológiai tézisnek, mely szerint a munkásosztály egységes, forradalmi tudattal rendelkezik, és forradalmi harcát győzelemre vitte a kommunista párt, amely épp eme egységesnek tete-

lezett munkásosztály nevében uralkodik („természetesen” a munkásság beleegyezésével).⁴ Az egyik leghíresebb példa talán a Haraszi Miklós elleni per, aki mun-

kás-etnográfijában ennek éppen az ellenkezőjét dokumentálta: ő munkásként úgy tapasztalta, hogy a munkások ugyanolyan elidegenedetten végzik a munkát a szocializmusban, mint a kapitalizmusban, és legalább olyan kizsákmányoltnak érzik magukat a „nép” államában, mint ha a gyárak tőkés tulajdonban lennének. Mivel nem érzik magukénak az állami vállalatot, minden apró „trükköt” bevetnek, hogy a tulajdonos államot és helyi képviselőit becsapják. Nem tartják be a munkavédelmi előírásokat, csálnak a normaelszámolásnál, „fusiznak”, és nem tekintik lopásnak az állami tulajdon megkárosítását. A párt és a szakszervezet funkcionáriusait – elnyomott helyzetükből fakadóan – a munkásságon élösködő ingyenélőknek tartják.⁵

Haraszi köteté *A Worker in a Worker's State* címen Nyugaton jelent meg, Heinrich Böll előszavával, és kivívta a hatalom megtorlását: a szerző ellen államellenes izgatás vádjával per indult. Igaz, mivel a per nagy nyilvánosságot kapott, és a hatalom okkal tarthatott egy esetleges kemény ítélet nemzetközi visszhangjától, Haraszi Miklóst végül „csak” felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték a „magyar államrend felforgatására irányuló gúnyirata” miatt. Pedig a szerző tapasztalatai egybecsengtek az államszocializmusnak mind Keleten, mind pedig Nyugaton létező *baloldali* kritikájával (noha a kelet-európai értelmiség jobbra csak szamizdatban vagy Nyugaton tudta publikálni ilyen irányú írásait),⁶ amely éppen a munkásosztály emancipációját és a szocializmus megvalósulását kérte számon az államszocializmuson, szemben azokkal a bírálókkal, amelyek a marxizmus egészére gyanakodva tekintettek, sőt egyenesen kriminalizálni kívánták a kommunista baloldalt.⁷

A rendszerváltás lerombolta a marxista–leninista legitimációs-ideológiai kényszereket, viszont a munkásság, a munkásosztály vagy munkásosztályok fogalma továbbra is ideológiai töltetű maradt, csak most egy olyan korszakot idézett, amelyet Kelet-Európában sokan kiiktatnának a történelemből mint az emberi fejlődés – vagy ha a marxizmusra gondolunk, mint az emberi gondolkodás – zsákutcáját.

5 Haraszi (1978).

6 Ma már talán anakronizmusnak hat, de érdemes emlékezni rá, hogy a Szovjetuniónak megalakulása óta létezett egy baloldali kritikája. A nyugati elméletek áttekintéséhez lásd Linden (2007b), de érdemes emlékeznünk olyan kelet-európai kritikusokra is, akik éppen marxista alapon bírálták a létező szocializmust. A leghíresebb Sztálin legnagyobb riválisa, Trockij (1937), de fontos szerzők voltak Bahro (1977), Đilas (1983), Konrád–Szelényi (1979), Fehér–Heller–Márkus (1983), Marc Rakovski [Bence–Kis] (1978). Érdemes megjegyezni, hogy a *Diktatúra a szükségletek felett* című könyv előszavában a szerzők, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György inkább a több, mint a kevesebb szocializmusban látják a világ számára a követendő alternatívát.

7 A náciizmust a sztálinizmussal, vagy tágabb értelemben a kommunizmust a fasizmussal azonosító totalitárius elmélet hidegháborús gyökereihez és politikai kontextusához lásd Gleason (1995). A magyar irodalomból lásd Rainer (2011) 41–78.; Bartha (2003) 15–39.

Miközben ma már szinte közhely, hogy a „munkásállam” korántsem volt munkásállam, és a munkások nem érezték magukénak az állami tulajdont, a rendszer-váltás után paradox módon sokan összekapcsolták őket a régi rendszerrel, vagy éppen egyenesen a szocialista szocializációt hibáztatták, amiért a munkások, úgymond, nem tudnak beilleszkedni az új, kapitalista rendszerbe, mint modern vállalkozók, hanem elvárják, hogy az állam tartsa el őket.⁸ Ez a felfogás, amelyet az értelmiség egy része is osztott, megint csak nem növelte a munkáskutatások vonzerejét Kelet-Európában.

Az államszocializmus baloldali kritikája feledésbe merült, ugyanúgy, ahogy azok az útkeresések, amelyek alternatívát kerestek mind a sztálinizmussal, mind pedig a kapitalizmus visszaállításával szemben. Holott éppen 1956-hoz köthető az a munkástanács-mozgalom, amelyben benne volt egy ilyen fejlődés lehetősége (miközben a forradalom természetesen nagyon sokszínű volt, és a szovjet hadsereg beavatkozása miatt lehetetlen megmondani, végül milyen erők kerekedtek volna

felül). A munkástanácsok mindenesetre nem mutatnak egy olyan irányt – noha mind a sztálinizmussal, mind egy esetleges kapitalista restaurációval *szemben* is meghatározták magukat, és hangsúlyozták, hogy a gyárat nem adják vissza az eredeti tulajdonosoknak –, amellyel mind a műszaki értelmiség, mind pedig a városi, szakképzett munkásság egy jelentős része legalábbis egyetértett. Mark Pittaway így írt az újpesti munkástanácsokról:

„Azok a munkástanácsok, melyekben léket kapott a párt törekvése, hogy befolyással legyen a tagok kiválasztására, és ahol a szakmunkások és mérnökök közösen gyakorolták az ellenőrzést – ezek a munkástanácsok (legalábbis október végéig) nem voltak közel sem olyan radikálisak, mint azok, melyeknek tagjait az

8 Michal Buchowski (2006) egyenesen orientalizáló diskurzusról beszél a helyi elitek és a munkások viszonylatában. Példaként idéz egy vezető lengyel közgazdászt: „Kérdés: Ki profitált a legtöbbet a rendszer-váltásból? Válasz: Azok az emberek, akik akarnak és tudnak dolgozni a sikerért. Ma a vállalkozó szellem és a tudás az, ami számít – azok lettek a legnagyobb nyertesek, akik ezt először megértették. Kérdés: Mégis, ki profitált a legkevesebbet? Válasz: Lengyelország legnagyobb problémáját azok a lengyelek jelentik, akik az égi mannára várnak, és azt hiszik, hogy minden megérdemelnek munka és kötelesség nélkül. A társadalom passzív része csak saját magát hibáztathatja. Ezeket az embereket demoralizálta az előző rendszer, és azok, akikre ma szavaznak.” (Buchowski [2006] 467–468.) Buchowski az orientalizáló diskurzus nyomán az új legitimációs diskurzusban a munkásságot „alárendelt osztálynak” nevezi.

utcai tömeg választotta meg. Az Egyesült Izzóban a munkástanács választásokat követő negyvennyolc óra alatt újraszervezték a gyár intézményeit. Elmozdították tisztségéből a gyár igazgatóját és az egyik termelési igazgatót; a gyárigazgató helyére a munkástanács elnöke állt. A munkástanács bejelentette, hogy magát ideiglenes szervnek tekinti, mely csak a teljes körű választásokig működik. A munkás-

tanács feloszlatta továbbá a személyzeti osztályt, melyek a Rákosi-korszakban a gyári menedzsmenten belül a párt és a titkosrendőrség képviselőiként működtek. A munkástanács bejelentette továbbá, hogy a sztrájkot folytatják, és mindenki a teljes fizetését kapja, az alacsony fizetésűek 15%-os, a többi dolgozó pedig 10%-os béremelést kap. Egyidejűleg hozzájárult az alapvető reformok végrehajtásához is a gyári adminisztráció terén, nekifogott az adminisztratív decentralizációnak és a bürokrácia felszámolásának, a gyári teljesítményen alapuló bérrendszer átalakításának, és felszólította a munkásokat, hogy válasszanak meg egy 71 tagú gyári munkástanácsot, s hozzanak létre a gyári munkástanácsnak alárendelt műhelytanácsokat.⁹ A szakmunkásokból álló többség, akiknek a gondolkodásmódja határozta meg alapvetően a munkástanácsok által végrehajtott változtatásokat, világosan megfogalmazta filozófiáját és a centralizáció iránti bizalmatlanságát az október 29-én Újpesten tartott összmunkástanácsos értekezleten: »az elmúlt évek hibái« azt mutatják, hogy »alulról kell megszerveződnünk«, és »saját erőnket használva kell megoldanunk problémáinkat«. Ugyanakkor hangsúlyozták azt is, hogy bizalmatlanok az újpesti területi forradalmi bizottság és az ehhez hasonló testületek radikalizmusával szemben, melyek a tömegetől kapták legitimitásukat: »úgy tűnik, hogy a hatalom, melyért fiataljaink vérével fizettünk, most másféle, frakciós elemek kezébe került«^{10, 11}

Igaz, Pittaway azt is hangsúlyozza, hogy a kétlaki munkások, akiket a végsőkig elkészerített a párt agrárpolitikája, a radikálisabb utat választották:

„Míg a városi, szakképzett elit demokratikus szocialista elképzelései, melyek kezdetben implicite jelen voltak a munkástanácsok politikájában, egyre inkább háttérbe szorultak a tömegek radikalizálódásának hatására, és gyakorlatilag teljesen hiányoztak is azokon a munkahelyeken, ahol ez a társadalmi csoport kevésbé volt jelen, addig a kétlaki, munkás- és parasztközösségek inkább a vidéki forradalomhoz akartak csatlakozni, ami a mezőgazdaság kollektivizációja ellen irányult. A komlói bányászok közt sokan voltak olyanok, akik a hétvégén rendszerint hazamentek. Amikor tehát az igazi forradalom beköszöntött, és a munka szünetelt, »a legtöbb bányász hazament, és hetekig nem tért vissza« Komlóra.¹² Míg az ingázók felszívódtak, és hazatértek falvaikba, azokon a területeken, ahol naponta bejártak a falvakból az emberek az üzemekbe, a városi munkásközösségek forradalmi a vidéket is forradalmasították. Várgesztesen, a tatai szénmezőkön fekvő

9 A munkástanácsok tevékenységéről működésük első három napjában lásd Čosić (1989) 80–82.; Lomax (1990) 15–17.

10 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), IX. 290. f. 39. ö. e. 1–2.

11 Pittaway (2006) 20–21.

12 Columbia University Libraries, Rare Book & Manuscript Library, Bakhtmeteff Archive (a továbbiakban CUL RB&ML, BAR), Hungarian Refugees Project (a továbbiakban CURPH), Box 16., Interview No. 524, 5–6.

faluban a 97 háztartásból csak 6 olyan akadt, amelyből egy-egy családtag nem a mezőgazdaságban dolgozott 1956-ban, ők viszont döntően a bányászatban dolgoztak. A szomszédos Oroszlányban történt forradalmi hírek a faluban fokozódó dühöt keltettek, ami aztán a községi tanács feloszlataához vezetett, és a tömeg nemzeti bizottságot választott helyette.¹³ Azokban a vidéki közösségekben, ahol a kétlaki (munkás és paraszt) dolgozók túlsúlya érvényesült, leginkább a mezőgazdasági földtulajdonlás kérdése állt a középpontban, s emellett az emberek a szovjetek kivonulását és antikommunista fordulatot követelték.¹⁴

A könyv fontos tanulsága az az alapos levéltári dokumentációval alátámasztott megállapítás, hogy a hazai munkásság megosztott volt, és az eltérő munkásközösségek igen eltérő kultúrával rendelkeztek és igen eltérő követelésekkel léptek fel 1956-ban – és előtte is. Azt viszont nem vitathatjuk el, hogy a leginkább „hagyományos” értékrendűnek és kultúrájának tekinthető munkásság a forradalom idején támogatott egy olyan alternatívát, amelyben benne rejlett egy szocialista, szociáldemokrata irányú fejlődés kibontakozásának a lehetősége – ám a forradalom

13 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) 412/VII. f. 7. d. Komárom Megyei Tanács, Titkárság; Várgesztes községi tanács V. B. szám. Az 1956. évi október 23. utáni események megőrkítése, 1–7.

14 Pittaway (2006) 22.

leverése csírájában elfojtotta nemcsak a kapitalista restauráció igényét, hanem ezt a mérsékeltabb, a társadalmi öngazgatás vagy akár egy többszektörű gazdaság felé mutató kísérletet is.

Míg Mark Pittaway Kósa Pál történetének és tragikus sorsának felidézése-

kor azt szeretne volna megérteni, miért fordulnak szembe a „munkásállammal” a baloldali érzelmű munkások, saját kutatásom során annak megértése volt a cél, miért *nem* kap 1989-ben Kelet-Európában számottevő munkástámogatást egy antikapitalista, baloldali alternatíva (akár a munkástanácsok mintájára), mint ahogyan a teljes körű privatizációval szemben sem alakul ki jelentősebb társadalmi ellenállás. Érdeemes felidézni: ez a fejlemény akkoriban egyaránt meglepte a nyugati és a kelet-európai baloldali gondolkodókat, akik azt várták, hogy az állampártok összeomlásával a munkásság a saját kezébe veszi politikai-gazdasági sorsát, sőt előbb várható tőle, hogy megvalósít egy valóban szocialista alternatívát, mint a kapitalizmusban szocializálódott sorstársaiktól. Ez a várakozás azonban tévesnek bizonyult. A rendszerváltás után Kelet-Európában még az utópiák szintjén sem kapott nagy nyilvánosságot egy valóban szocialista alternatíva, sőt a hivatalos emlékezetpolitikában egyre inkább elfogadott diskurzussá válik a kommunizmus és általában a baloldal kriminalizálása – ami természetesen nem független attól, hogy a „tömegek” elfordultak az „igazi” szocializmus eszméjétől és gyakorlatától. Ha tehát a munkások és a szocializmus viszonyára gondolunk, akkor 1956 és 1989 valóban bezárt egy fejlődési pályát az államszocializmus történetében.

Míg Mark Pittaway három eltérő munkásközösséget vizsgált Magyarországon, saját kutatásomhoz két, nemzetközileg is eltérő munkásközeget választottam, bár ezen belül nagyon hasonló háttérrel rendelkeztek a munkások: a kutatás a nagyipari, városi, javarészt szakképzett munkásságra fókuszált, mert ez a csoport volt a kádári munkáspolitikai fő haszonélvezője, és a rezsím is ezt a csoportot tekintette legfontosabb hatalmi bázisának.¹⁵ A nemzetközi összehasonlító munkát azért tartom lényegesnek, mert a kádári konszolidációs politika nem volt példa nélkül Kelet-Európában (noha csak Magyarországon került sor forradalomra és szabadságharcra, amelyhez tömegesen csatlakoztak a munkások és a munkásfiatalok), és a keletnémet vezető, Walter Ulbricht bukásához jelentősen hozzájárult az 1960-as években bevezetett gazdasági reform által kiváltott munkáselégedet-

15 Földes (1993); Hübner (1995).

16 Bartha (2009).

lenség is. Utódja, Erich Honecker a „gazdaság- és társadalompolitika egységének” elkeresztelt óriási társadalmi program részeként a kádári életszínvonal-politika számos elemét bevezette: a bérek állandó növelése, nagylelkű munkáslakás-politika (minden keletnémet fiatal párnak alanyi jogon ígértek állami lakást!), a munkásközösségek támogatása (szocialista brigádok), a munkásoktatás, munkásművelődés finanszírozása a társadalmi felemelkedés, felfelé való mobilitás ígéretével (munkásvezető-képzés, a felnőttoktatás támogatása, a munkásfiatalok pozitív diszkriminációja¹⁶ stb.). A magasabb keletnémet ipari fejlettség természetesen nagyobb jólétet (több és jobb minőségű lakást, lakóteret, kisebb szegénységet, több iskolát) és általában nagyobb szociális biztonságot tett lehetővé, mint amennyit a magyar életszínvonal-politika elért. Azt is meg kell említenünk, hogy a szovjet hídfőként (is) funkcionáló honeckeri rendőrállamban uralkodó ideológiai represszió jóval kiterjedtebb és „mindenhatóbb” volt, mint a kádári puhuló diktatúra – különösen az 1980-as években. Mégis összehasonlíthatónak tartom a két rendszer munkáspolitikáját – nemcsak a hasonló elemek okán, hanem azért is, mert egyikben sem alakult ki a Szolidaritáshoz hasonló, kiterjedt munkásmozgalom, a disszidens értelmiséget pedig sikeresen elzárták a nyilvánosságtól. A rezsím tehát mindkét országban konszolidáltnak érezhette magát – és tegyük hozzá, így látták ezt a nyugati megfigyelők is! –, és politikai értelemben mindenképpen meglepte a hatalmat, amikor a „tömegek” végül kinyilvánították akarataikat és utcára vonultak. A rendszer baloldali kritikussait pedig az lepte meg, amikor a demokratikus szocializmus mint alternatíva sem kapott mérhető támogatást. Kutatásomban, amelyet a jénai Carl Zeiss és a Rába gyár anyagaiban és munkásai között végeztem, elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, miért „választották” a munkások a kapitalizmust a baloldali alternatíva helyett, és miért adtak olyan kevés hitelt az antikapitalista kritikáknak – amelyek jó része, például a munkanélküli-

ség később beigazolódott. Az alábbiakban vázolnám munkám főbb téziseit, majd röviden kitérnék arra, milyen perspektívái lehetnek a munkáskutatásnak a XXI. században.

A MUNKÁSOK ÉS A GAZDASÁGI REFORM

1951-ben az amerikai szociológus, David Riesman *The Nylon War* címmel egy olyan bombatámadás-sorozatból publikált fiktív beszámolót, amelyben az Egyesült Államok nem bombákkal, hanem az amerikai életmód irigylet fogyasztási cikkeivel árasztotta el a Szovjetuniót. Közleménye politikai okait Riesman az alábbiakban összegezte: „Ma, 1951. augusztus 1-jén harmadik hónapja tart a nylonharisnya-háború [...]. A június 1-jén megindult bombatámadást hosszú évek titkos és bonyolult előkészületei, valamint egy lefegyverzően egyszerű ötlet előzte meg: ha az orosz emberek ízelítőt kapnak az amerikai javakból, nem tűrik tovább, hogy uraik csak tankokat és kémeket tudnak nekik adni porszívók és szépségszalonok helyett. Az orosz vezetők így rákényszerülnek arra, hogy maguk is áttérjenek a fogyasztási cikkek gyártására, vagy pedig tömeges elégedetlenséggel kell nemsokára szembenézniük.”¹⁷

17 Riesman (1964) 67.

Riesman látomása profetikusnak bizonyult. A hruscsovi „olvadás” ugyanis nemcsak politikai enyhülést jelentett:

Hruscsov maga is egy „élhetőbb” szocializmust kívánt népének ajándékozni, és ennek jegyében a sztálini, erőltetett ipari fejlődés és a mindent átható állami represszió politikája helyett meghirdette az amerikai életszínvonal utolérésének politikáját (persze a represszió ettől még megmaradt, de össze sem lehet vetni a sztálini évek „nagy terrorjának” borzalmaival). Az 1960-as évek gazdasági reformdiskusszióit is az a törekvés motiválta, hogy a tervgazdaságot „hozzáidomítsák” a magasabb fogyasztói igények kiszolgálásához. A magasabb életszínvonal ígérete azt a felismerést tükrözte, hogy a munkások szükségletei a szocializmusban is ugyanúgy alakulnak, mint a kapitalizmusban, nem másképp; pontosan ezt fejezte ki Riesman példázata is a nylonharisnyákkal.

Az amerikai életszínvonalal való versengés azonban figyelmen kívül hagyta az olyan gondolkodók szellemi munkásságát, mint Lenin, Trockij vagy Rosa Luxemburg, akik munkáikban felhívták a figyelmet Oroszország (és Kelet-Európa) perifériás helyzetére a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájában. Miközben Sztálin a „szocializmus egy országban” tézisét éppen arra használta, hogy meghirdesse az utolérő fejlődés lehetőségét, Hruscsov arról álmodozott, hogy a szocialista Kelet-Európa nemcsak gazdaságilag, hanem a fogyasztásban is utol tudja érni a fejlett nyugati és észak-amerikai országokat.

Az 1960-as évek gazdasági reformdiskuszióját¹⁸ azért tekintettem kiemelten fontosnak saját munkáskutatásomban, mert ebben az időszakban – épp azért, mert a párt vezetése nagyon is megosztott volt a reform irányát (vagy folytatását) illetően – a helyi pártfunkcionáriusok feltűnően nyíltan és készségesen továbbították munkáspanaszokat a felsőbb vezetésnek.¹⁹ Ez odáig ment, hogy egy 1972-es jelentés szerint: *„Sok helyen a munkások úgy érzik, hogy csak a munkához van joguk.”*²⁰ De még az ideológiailag jóval dogmatikusabb NDK-ban is érkezett hasonló hangú jelentés a gerai körzetből: *„Ezzel kapcsolatban a munkások elmondták, hogy az NDK-ban különböző rétegek, úgymint a kisiparosok, iparosok, magánvállalkozók és az értelmiség egy része privilegizáltak, és magasabb életszínvonalon élnek, mint a munkások. Sok munkás egyenesen megkérdezte, hogy »mi hasznunk van a szocializmusból?« A munkásoknak külön műszakban kell dolgozniuk, hogy csökkentsék azokat a károkat, amelyek a vezető káderek hibás döntései miatt keletkeztek. Gyakran visszatérő érv: a döntő az, hogyan élünk ma (különösen a nők körében).”*²¹

Mint látjuk, a munkások éltek a kritika lehetőségével, és olyan vélemények is elhangzottak a nyilvánosság előtt, amelyeket például a Honecker alatti NDK-ban csak egymás között mondogathattak az emberek. A kemény munkáskritika ugyancsak kapóra jött a keményvonalasoknak (vagy „dogmatikusoknak”), hiszen vitán felül állt, hogy a munkások tiltakoztak a reform őket érintő negatív következményei ellen, amelyeket az alábbiakban részletesen összefoglalok. Ez egyébként részben megmagyarázza a keletnémet esetben különösen kirívó ellentétet az 1960-as években regisztrált bíráló megnyilvánulások sokasága és a Honecker-korszak egyhangú öndicsőítése között. A pártvezetés, ha fogékony nem is, de legalább nyitottabb volt a kritikára, mint ahogyan azt majd az 1970-es és az 1980-as években tapasztaljuk. Ráadásul a korszakban a hatalmi viszonyok is nyitottabbak voltak, mint később. Erről tanúskodik a pártfunkcionáriusok szokatlan készsége arra, hogy a rossz híreket is tolmácsolják a felső vezetés felé.

A két esettanulmány legfontosabb közös vonása, hogy a gazdasági reform időszaka felkavarta a politikai állóvizet és megbontotta az addigi társadalmi konszenzust. A párton belül elindult egy hatalmi harcoktól korántsem mentes útke-

18 A reformok részletes ismertetését lásd Bartha (2009) 69–74. A magyar reformhoz lásd Rainer (2011) 163–199.

19 Ennek levéltári forrásokkal alátámasztott dokumentációját lásd Bartha (2009) 78–142.

20 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GYMSM GYL) adatai. A munkásosztály helyzetéről szóló KB- és megyei pártszervek határozatai végrehajtásának főbb tapasztalatai, 5. 1972. február 25. Kiemelés B. E.

21 Thüringisches Staatsarchiv Rudolstadt (a továbbiakban ThStA), Bezirksparteiarchiv der SED Gera. Nr. IV B-2/9/01/550. Material zur Einschätzung der politischen-ideologischen Situation unter der Bevölkerung des Bezirkes Gera, 2. 8. 1968. Kiemelés B. E.

resés, amelynek részeként a párt kiszélesítette a társadalmi vitát. A vita jellegét és tartalmát tekintve három lényegi azonosságot szeretnék kiemelni a keletnémet–magyar összehasonlításból. Először is, a munkások elfogadták a párt által kezdeményezett társadalmi vitát, vagyis a korszakban még tárgyalófélnek, elismert politikai tényezőnek tekintették a pártot. Azt is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az egyszerű dolgozók meglepő nyíltsággal mondtak kemény hangú bírálatot a kormánypolitikáról (ne felejtjük el: a gazdasági reformot mindkét országban a kormány és a párt kezdeményezte!) – méghozzá nyilvános fórumokon. Ez világosan megmutatja, hogy a korszakban létezett társadalmi visszacsatolás a kormány és a „nép” között; a gerai hangulatjelentés pedig érzékelteti, hogy a pártvezetők tisztában voltak a párt népszerűségének csökkenésével a munkások körében, ami befolyásolta a pártpolitikát.

A második dolog, amit fontosnak tekintek, az éppen a társadalmi vita jellege, ami véleményem szerint hasonló volt a két országban. Noha számos kemény kritika hangzott el a gazdasági reformról, sőt magáról a létező szocializmusról is, a munkáspanaszok ekkor még inkább a rendszer baloldali ellenzékét igazolták. Ennek egyik legnyilvánvalóbb bizonyítéka a kritika maga: a munkások mind a két országban a szerintük igazságtalan privilégiumok és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek ellen protestáltak, amit bajosan lehetne úgy értelmezni, mint sóvárgást egy olyan kapitalizmus után, ami nem kisebb, hanem nagyobb egyenlőtlenségeket eredményez. Azt mondhatjuk: ekkor még inkább a több, mint a kevesebb szocializmus eszméje irányította ezeket a kritikákat.

Harmadszor, a munkáskritika legfontosabb azonos jegyeit szeretném kiemelni a két országban. Mind a keletnémet, mind a magyar munkások körében megtalálható volt egy reformellenes attitűd. A keletnémetek tiltakoztak a piaci ösztönzők ellen, ami csökkentette az átlagos munkásfizetéseket; ugyanakkor arról panaszkodtak, hogy más rétegek (az értelmiség, a kisiparosok és a maszekok) jobban élnek a szocializmusban, mint ők, a munkások. A magyarok, ha lehet, még hevesebben tiltakoztak a növekvő egyenlőtlenségek ellen: a gazdasági reform szerintük csak a gyári vezetőknek, illetve a magánszektor dolgozóinak kedvezett. Amellett, hogy szóvá tették a reform őket érintő negatív hatásait, a munkások más igazságtalanságok ellen is tiltakoztak, amivel túlmentek a gazdasági reform bírálatán. Magyarországon hallunk olyan kritikát, hogy az üzemi demokrácia nem tudja biztosítani a gyárak munkásellenőrzését, mert működése a vezetőségtől függ, a munkások pedig egyes helyeken úgy érzik, hogy „csak a munkához van joguk”. Az NDK-ban a korszakban egyedülálló nyíltsággal beszéltek arról, hogy a párt nem népszerű egyes rétegek (sőt, munkáscsoportok!) körében. Mi több, a jegyzőkönyvekben olyan eretnek dolgokat is olvashatunk, hogy vannak munkás párttagok, akik nem fizetnek tagdíjat (és ezt elnézik nekik!), a „6. Kongresszusról”

elnevezett brigád meg csak azért vállal túlórázást, mert azt jobban megfizetik.²² A korszakban a keletnémet munkások is sokkal szabadabban adtak hangot sérelmeiknek. Az a kérdés, hogy „mi hasznunk van a szocializmusból?”, legalábbis arra vall, hogy a munkások az NDK gyáraiban sem voltak valami nagy véleménnyel az üzemi demokráciáról.

Milyen eredménye volt a szokatlanul nyílt munkáskritikáknak? Ha a dolog anyagi oldalát nézzük, akkor voltak eredmények: az NDK-ban nőttek a munkásfizetések (jelentős engedmény ez ahhoz képest, hogy a reform eredetileg bérstoppal indult!). Magyarországon a kormány hasonló belátásra jutott, amikor megemelte a munkások fizetését. Ami ennél is fontosabb: mindkét ország vezetése egyértelműen elkötelezte magát az életszínvonal-politika mellett (vagyis az állam garantálta az állami ipar munkásainak az életszínvonal-emelkedését). A keményvonalas vagy „dogmatikus” kommunisták ráadásul eredményesen használták fel a nyílt munkáskritikát: az NDK-ban a reform leállt; Magyarországon a kormány központilag javította az állami szektornak a magánszektorhoz képest lemaradt béreit. Az életszínvonal-politika azonban a munkáskövetelések csak egy részét érintette. Az 1960-as évek társadalmi vitáiban olyan kérdések is felmerültek, amelyek következményeikben sokkal messzemenőbb társadalmi változásokat érintettek. Ezek közé tartozott, bármilyen furcsa, a munkásosztály „leértékelődése” és az a kérdés, hogy mi lesz a munkásság társadalmi szerepe a technikai fejlődés előrehaladásával és – a magyar esetben azonnal hozzátehetjük – a piac kiszélesítésével. Ezek a kérdések, mint láttuk, Kelet-Európában is felmerültek – még hozzá az akkori társadalmi nyilvánosság előtt, bármilyen korlátozott és politikailag ellenőrzött is volt ez a nyilvánosság.

Hosszú távon tehát pírruszi győzelmet arattak a magukat Magyarországon „munkásellenzéknek” is nevező dogmatikus kommunisták. A kritikái értelmiséget „sikeresen” elnémították vagy – itthoni munkájukat lehetetlenné téve – emigrációba kényszerítették. A „jóléti diktatúrák” azonban éppenséggel a kapitalista, fogyasztói logikát erősítették az emberekben, és Riesman fikciójához hasonlóan lényegében állandósították és kiélezték az ellentétet az emancipációs munkásideológia és a „létezett szocializmus” valósága között. Az így létrejött rendszert azért neveztem el jóléti diktatúrának, mert azon a politikai „kiegyezésen” alapult, amelyet az állampárt felkínált az ipari munkásságnak: a munkások a biztos életszínvonal fejében lemondtak politikai követeléseikről és érintetlenül hagyták a kialakult hatalmi struktúrákat. Ezek a rendszerek azonban hosszú távon „megágyaztak” a kapitalizmusnak és a szocialista eszmék teljes hitelvesztésének (ami tartós „örökség” a mai Kelet-Európában), és így paradox módon éppen azt erősítették, ami ellen oly látványosan hadakoztak a dogmatikus kommunisták.

22 ThStA, Bezirksparteiarhiv der SED Gera. Nr. IV B-4/13/079, Bericht der IKPKK (Industriekreispartei Kontrollkommission), GDREH 1, 19.9.1969.

A MUNKÁSOK ÉS A JÓLÉTI DIKTATÚRÁK

A fogyasztói tudat erősödése mind a két országban szemléletesen dokumentálható.²³ Magyarországon az 1970-es években valóban relatíve nagyot emelkedett az életszínvonal. Ebben azonban a magyarok kezdettől fogva nagyobb szerepet szántak a magánkezdeményezésnek, mint a keletnémetek. Egy jelentős munkáscsoport, a bejárók példáján láttuk, hogy az anyagi gyarapodáshoz (például a házáépítés) nagyon sokan kihasználták az állami ipar és a mezőgazdaságban engedélyezett magánkezdeményezésnek, főleg, ha a keletnémet esettel vetjük össze, ahol a döntő többség állami lakásokba költözött.²⁴ Az életszínvonal emelkedése tehát csalóka volt, mert – a béremelések ellenére – nem az állami keresetek játszottak benne a főszerepet, hanem a különmunka vállalása, a fusizás és az egyéni ügyeskedés. Ráadásul az 1976-os, az életszínvonal-politika értékelésére irányuló felmérésből az

²³ Könyvemben részletesen vizsgáltam az életszínvonal-politikára adott munkásválaszokat, a bejárók helyzetét, a szocialista brigádmozgalmat, a munkásművelődést és -oktatást, és a munkástiltakozás formáit. Bartha (2009) 151–264.

²⁴ Uo. 176–182.

²⁵ Uo. 219–242.

is kiderült, hogy az emberek még akkor sem látták „jelentősnek” az életszínvonal emelkedését, amikor pedig a korszakban a legjobban nőttek a reálbérek. Érdeemes hangsúlyozni, hogy a felmérésben résztvevők „objektívan” a megye legjobb helyzetű munkásai közé tartoztak (fizetésben, lakáshelyzetben, iskolai végzettségben). Elégedetlenségük figyelmeztet-

hette a felső vezetést: az életszínvonal-politikára alapozott népszerűség igen veszedelemes politikai játék lehet, mert a megnövekedett igényeket az állam nem tudja kielégíteni. Ugyanilyen figyelmeztetésül szolgálhatott, hogy még abban az időben is, amikor az embereknek a legtöbb okuk volt az elégedettségre, a párttagok alig egyötöde vélekedett úgy, hogy a dolgozókat a munkájuk szerint fizetik, és egy további egyötöd gondolta azt, hogy az elvégzett munkának semmi köze nincs a fizetéshez. Mindez legalábbis azt jelezte, hogy a „munkások államában” a párttagok közül sem hittek már túl sokan.

Az NDK-ban talán még a magyaroknál is lelkesebben vágtak bele az új társadalompolitikába. Ulbricht sorozatos kudarcai után a Honecker-kormánynak nagy szüksége volt rá, hogy megmutassa: a párt igenis népszerű az egyszerű emberek között. A munkások körében ráadásul valóban nagy volt a társadalmi elégedetlenség: gondoljunk csak a reformkorszakban megfogalmazott pártbírálatokra. A Honecker-kormány igen egyszerű megoldást választott a társadalmi elégedetlenség lecsillapítására. Megígérték, hogy állandóan emelik a munkások fizetését, kiterjesztik a társadalompolitikai juttatásokat (a lakás is állampolgári jognon járt volna!), és gondoskodnak róla, hogy a munkások a boltokban kapjanak is valamit

a pénzükért. Az ideológiai harc fő frontját a fogyasztói ellátásra helyezték át: a körzeti pártvezetés a korszakban rendszeresen beszámolt róla, hogy áll a lakosság folyamatos és kielégítő ellátásáért folytatott „küzdelem”, és milyen árucikkeket hiányolnak az üzletekből a dolgozók. Az 1970-es évek elején még olykor komikusan hosszú listákon sorolták, hogy elvi elszántságuk és rendíthetetlen harcuk ellenére milyen termékeket keres állandóan a lakosság, de később a hiánycikkek skálája szűkült, vagy olyan „luxusárukra” korlátozódott, mint a kávé, a banán és a női alsónemű. Az 1980-as évek végének elmélyülő válságát jelzi, hogy megint krónikussá vált az áruhiány: a pártiratok állapotából kiindulva nem volt elég papír és indigó, de egy asztalos visszaemlékezése szerint elég szög sem.

A honeckeri társadalompolitikának azonban nem az általános áruhiány volt az egyedüli Achilles-sarka. Nem elhanyagolható különbség volt ugyanis a két ország között, hogy a magyarok már a gazdasági reform időszakától kezdve a magánszektor bővítése felé tapogatóztak, miközben Honecker, éppen ellenkezőleg, ahol lehetett, letörte a magánkezdeményezést, és a növekvő fogyasztói igényeket a központosított elosztórendszerrel akarta kielégíteni. A központosított áruterelés és elosztás azonban egész egyszerűen nem volt alkalmas rá, hogy a keresett árucikkkel biztosítsa a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátását”. Erről bármikor meggyőződhetünk, ha beleolvasunk a hangulatjelentésekbe, amelyek a folyamatos politikai győzelmek és termelési eredmények hangoztatása mellett kénytelenek voltak említést tenni arról is, hogy a termelési erőfeszítések ellenére x és y közszükségleti árucikkből hiány mutatkozik. A túlközpontosított gazdaságpolitika mellett legalábbis kérdéses, hogy mennyire lehetett volna teljesíteni a növekvő fogyasztói igények teljes kielégítését. De az NDK esetében volt még egy probléma. Nemcsak a politikai ideológia terén kényszerült versenyezni az NSZK-val, hanem a meghirdetett fogyasztáspolitikában is. Így aztán hiába voltak a szocialista régióban kiemelkedő eredményeik (a keletnémet munkásfizetések kimagaslóan jók voltak, a lakáskörülmények, hála az állami lakáspolitikának, jelentősen javultak, a társadalompolitikai eredményeket az oktatásban és a nőpolitikában pedig még a Honecker-korszakra visszaemlékező munkások is pozitívan ítélték meg!) – ha az állampolgárok a nyugatnémet médiában látott életmóddal és árukínálattal hasonlították össze saját helyzetüket, akkor bizony nem a szocializmus javára billent a mérleg. Ami – az NDK-ban éppúgy, mint Magyarországon – világosan megmutatta az életszínvonal-politika korlátait és az erre alapozott népszerűség törekénységét.

Magyarországon a szocialista fogyasztói politika kudarcra előbb vált láthatóvá, mint az NDK-ban, ahol a represszív politikai légkör elfedte a dolgozók valódi politikai hangulatát. Az elégedetlenség jeleit a hangulatjelentésekben láthattuk, amikor az életszínvonal romlásával a dolgozók politikai türelme is egyre jobban fogyatkozott és egyre bátrabban bírálták a kormány és a párt programját. Ta-

nulságosak voltak a hangulatjelenségekben említett éttermi beszélgetések, a tömegközlekedés pellengérré állítása (a zsúfolt buszok, tömött járatok, a piszkos és minduntalan késő vonatok, a kátyús országutak, a köztakarítás hiánya), de általános „vészjelzéseként” említhetjük a hangulatjelentések tónusának szembeötlő változását. Az 1970-es években még kötelező dicshimnusz és általános optimizmus előzte meg a finoman becsomagolt bírálatot – azt is úgy fogalmazták meg, hogy jelezzék: az emberek bíznak a pártban, ezért nem tartják magukban a bíráló véleményt. Az 1980-as években már ritkult a pozitív bevezető, és szaporodott a negatív kritika. Már nemcsak arról esett szó, hogy rosszul érvényesítik a párt politikáját, hanem arról is, hogy talán az irányvonal téves.²⁶

26 Hosszan lehetne dokumentálni, hogyan „romlott el” az életszínvonal-politika – és jegyezzük meg, hogy a hangulatjelentéseket többnyire olyan munkások, művezetők vagy termelésirányítók írták, akiket a párt alsó szintű funkcionáriusainak tekinthetünk! Az ő elégedetlenségük a „mezei” párttagok véleményét is kifejezte (és akkor még nem beszéltünk a nem párttag munkásokról...). Ennek levéltári dokumentációját lásd Bartha (2009) 297–319.

A társadalmi elégedetlenség fő oka az NDK-ban is, Magyarországon is az életszínvonal leromlása volt. Az NDK-ban – a társadalompolitika létező eredményei ellenére – akkora volt a szakadék a látható nyugatnémet árubőség és a keletnémet mindennapokban tapasztalt dühítő áruhiány között (hiszen hogyan lett volna dühítő, ha a fásasztó munkanap után nem kaptak húst a boltban, vagy a vezérigazgató közbenjárása kellett

ahhoz, hogy a Zeiss női dolgozói fehérneműt vásároljanak maguknak!), hogy kevesen hihették el: az állami társadalompolitika összességét tekintve a keletnémet munkás jobb körülmények között él, mint a nyugatnémet. Jeleztem, hogy a keletnémet pártiratok nem tekinthetők éppen a legalkalmasabb forrásnak, amelyekből kiolvashatnánk a keletnémet állampolgárok valódi politikai hangulatát. Éppen ezért érdekes az új egyenlőtlenségek tárgyalása a hangulatjelentésekben: az a társadalmi felosztás, amelyik azokat tartja privilegizáltként, akik nyugatnémet valutáért nyugati árucikkeket vásárolhatnak. A „normális” fogyasztók, vagyis azok a munkások, akik jól kerestek ugyan, de csak keletnémet márkáért tudtak vásárolni a „rendes” boltokban, amelyeket a szocialista állam látott el áruval, a társadalmi ranglétra alján álltak. Nem valószínű, hogy a pártfunkcionáriusokon kívül bárki átrágtta magát az üzemi pártbizottság jelentésein (erről a bürokratikus bikkfanyelv is gondoskodott), de ha egy kapitalista kém mégis megtette volna, nyilván nagy elégtétellel olvashatta, hogy a „munkások államában” a valutázók megelőzték a munkásokat.

A magyar esetben már a gazdasági reform időszakában láthattuk, hogy a munkáskritikák egyik fő céltáblája a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése volt. Az 1973-as béremelést bevallottan azzal a céllal hajtották végre, hogy a munkáske-

reseteket felzárkóztassák a többi társadalmi csoport jövedelméhez, akiknek életszínvonala, úgymond, jobban fejlődött, mint a munkásoké. Az 1980-as években az állami vállalatoknál alkalmazott munkások politikai hangulatának romlásával párhuzamosan tanúi lehetünk az egyenlőtlenségek miatti zúgolódás fokozódásának. A kritika elsősorban a vállalkozókat, a maszekokat és a gazdasági vezetőket vette célba, akik a magánszektorban jóval magasabb jövedelemhez jutnak, mint a munkások. Összehasonlítási alapként az osztrák életszínvonal is megjelent, de Magyarországon ez nem játszott akkora szerepet, mint a keletnémeteknél. A magyar munkások a növekvő magánszektorral kapcsolták össze az anyagi egyenlőtlenségek növekedését – ugyanakkor, mint láttuk, sokan maguk is bekapcsolódtak a magánszektorba.

Ezért nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogyan jelentek meg az új egyenlőtlenségek a szocialista társadalomban. A keletnémetek a magánkezdeményezés elfojtásával és az állami bérek erős nivellálásával „egyenlőbb” társadalmat hoztak létre, mint a magyarok. Sok jel mutat azonban arra, hogy ezt az egyenlőséget az állampolgárok kevésbé értékelték, ha már azon az alapon is megkülönböztették egymást, hogy „nyugati” vagy „keleti” árut vásárolnak-e. A magyarok elítélően beszéltek ugyan a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséről, de ők is szívesen vállaltak munkát a magánszektorban, hogy növeljék a jövedelmüket. A jóléti diktatúrák célul tűzték ki a fogyasztás kollektív emelését, de ez egyrészt, ahogyan láttuk, még a szigorú keletnémeteknél sem teljesült, másrészt pedig, úgy tűnik, az emberek maguk sem üdvözölték akkora örömmel a teljes egyenlőséget. A fogyasztói igények kollektív kielégítése ezért sem a gyakorlatban, sem társadalompolitikai téren nem aratott teljes sikert. A két rezsím gazdasági lehetőségeinek szűkülésével pedig a kormány már a munkásosztállyal kötött „néma” egyezséget sem tudta betartani. Egyre erősebb lett az a meggyőződés, hogy mind kevésbé kifizetődő a politikai hallgatás. A magyar hangulatjelentések nagyon plasztikusan tükrözik ezt a folyamatot.

Mindeddig arról beszéltem, miért volt hosszú távon „tévút” a párt fő társadalmi jelszava: az életszínvonal-politika és a szocialista fogyasztás kiterjesztése. Noha álláspontom szerint ez volt a munkásosztállyal kötött társadalmi kompromisszum központi eleme, az állampárt mindkét országban megpróbálkozott más engedményekkel is. Ezek közé tartozott az egyenlősítő bérpolitika, a lakáspolitiká, a szocialista brigádmozgalom és a munkásművelődés. És nem tagadhatjuk, hogy ez volt az a terület, ahol a „munkások állama” talán a leginkább megvalósult. Ha az állami fizetéseket nézzük, az NDK-ban csakúgy, mint Magyarországon a szaképzett munkásság relatíve jól keresett, és nem voltak igazán nagy különbségek a vezetők és a munkások között. A Rábában például nehezen tudtak művezetőket toborozni, mert a munkásoknak nem érte meg bekerülni a termelésirányításba,

hiszen a nagyobb felelősség nem járt arányosan magasabb fizetéssel. Később, amikor megalakultak a gmk-k, az állam már kevésbé tudta érvényesíteni ideológiai megfontolásait, de a nagyiparban dolgozó szakmunkásréteg a szocialista rezsim bukásáig privilegizált csoport maradt. Még inkább így volt ez a keletnémeteknél, ahol az ideológiai megfontolások olyan erősek voltak, hogy egy szakmunkás nemegyszer többet keresett, mint egy kezdő mérnök vagy egy kutató (egy titkárnőről vagy bérszámfejtőről nem is beszélve). Az állami bérpolitikában tehát a Honecker-kormány a rendszer bukásáig érvényesítette a munkások érdekeit.

A közösségépítés és a munkáskultúra támogatása a régi szociáldemokrata programpontok között is szerepelt, vagyis komoly baloldali hagyományokra támaszkodott. Azt mondhatjuk, hogy míg régebben a munkásság politikai öntudatának megerősítése és társadalmi-politikai cselekvésre való buzdítása volt a cél,

27 Ferge (1976).

28 Solga (1995).

addig a szocialista brigádmozgalom mindkét országban a munkások depolitizálását szolgálta: foglalják csak el magukat a közösségépítéssel, a klubdelutánokkal, a tekezéssel és a mozival, de ne kívánjanak beleszólást a politikai és a termelési kérdésekbe. Ezt egyértelműen bizonyítják a Rábánál a brigádvezetők és az üzemetvezetők konfliktusai, de az interjúk is megerősítik, hogy a brigádoknak nem volt igazi politikai szerepük. Ugyanezt mondhatjuk el a munkásművelődésről: nem az volt az elsődleges cél, hogy kineveljék a politikai utánpótlást – vagy esetleg egy baloldali kritikai ellenzékét –, hanem az, hogy teljesítsenek bizonyos kvótákat, és a munka után lekössék az embereket. A nappali egyetemi oktatás kiterjesztésével csökkent a munkáseyetemek, levelező tagozatok jelentősége a káderutánpótlásnál. A magyar szociológiai vizsgálatokból ismert, hogy már az 1960-as években is jórészt az értelmiség soraiból verbuválódtak az egyetemi hallgatók, később pedig tovább nőttek az iskolai egyenlőtlenségek az egyes osztályok között.²⁷ De a keletnémet adatok is azt mutatják, hogy a Honecker-korszakban csökkent az iskolai mobilitás, és a felsőoktatásban a káderelit reprodukálta önmagát.²⁸ A munkásművelődés így – akármilyen nemes célokat szolgált is egyébként – egyre kisebb szerepet játszott a munkások társadalmi mobilitásában. Ebből is látható, hogy a munkásideológia csak a nevében volt régi; a munkásosztály társadalmi-politikai felemelkedése ekkor már egyik párt napirendjében sem állt az első helyen. Úgy is fogalmazhatunk: megelégedtek az addigi eredményekkel, és nem a munkásosztály további felemelkedését, hanem a fogyasztás bővítését tartották a legfontosabb politikai feladatnak.

A munkásművelődésnek és a felnőttoktatásnak természetesen sok pozitív hozadéka volt. A keletnémet–magyar összehasonlítás mindenesetre szemlélteti a magyarok iskolázottsági lemaradását, és alátámasztja a keletnémetek előszeretett

tel hangoztatott propagandáját a keletnémet munkaerő szakképzettségéről. Az 1970-es évek közepén a Rába dolgozói negyedének nem volt meg a nyolc általános iskolája – és emeljük ki: a gyár Magyarország egyik legfejlettebb régiójának volt az elitvállalata. A gépipar ráadásul a kiemelten támogatott iparágak közé tartozott. Ugyanakkor a Zeiss férfimunkásainak mindössze 6%-a volt szakképzetlen, és nagyon magas, 80% volt közöttük a szakképzettek aránya. A Rába férfimunkásainak csupán 65%-a volt szakmunkás, ráadásul sokan voltak közöttük, akiknek nem volt meg a nyolc osztályuk (16%). (A megyében dolgozó segédmunkások esetében ez az arány kétharmados volt.) Az is elgondolkodtató, hogy a megye kultúrmunkásai jelentésük szerint „szembetűnő hiányosságokat” tapasztaltak a lakosság anyanyelvi műveltségében. Ugyanakkor megnyugtató, hogy a lakosság 65–70%-a ritkán vagy gyakran, de forgatta a könyveket.²⁹

29 A munkásművelődésről lásd Bartha (2009) 165–175.

Az interjúk alapján egyértelműen leszögezhetjük: a szocialista közösségek emlékéét Magyarországon is, Kelet-Németországban is szeretettel őrizték meg a munkások, függetlenül attól, hogyan ítélték meg magát az államszocializmust. Ha hatalmat nem is, közösségi élményt valóban adtak az embereknek. Ennek legfényesebb bizonyítéka, hogy mind a magyar, mind pedig a keletnémet munkások a közösségek minőségét tartották a két rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus egyik legjellemzőbb különbségének. A német életútinterjúkban különösen nagy szerepet kapott a nagyobb egyenlőség és az egyenlő helyzetből, hasonló problémákból fakadó erősebb társadalmi szolidaritás, segítőkészség a szocializmus idején. De a magyarok éppúgy elmondták, hogy a régi rendszerben több együttérzésre számíthattak kollégáiktól, főnökeiktől és szomszédaiktól, és nem voltak akkora anyagi és társadalmi különbségek az emberek között. Mindez megerősít minket abban, hogy egy közösség alapú kapitalizmuskritikának lehetett volna társadalmi vonzereje. Ám ettől az állampárt mind a két országban következetesen elzárkózott. A szocialista brigádmozgalom és a közösségépítés egyaránt pusztán a látszatot szolgálta: nem az emberek politikai-szellemi „felfegyverzését” – kevésbé militáns nyelven: felkészítését arra, hogy egyenjogúan vegyenek részt egy demokratizálódó közéletben –, sokkal inkább depolitizálásukat és egyfajta helyettesítő időtöltést. Ezért nem lehettek ezek a közösségek a „szocialista öntudat” hordozói, sőt a munkások többségének valójában olyan szociális közeget jelentettek, amely kívül esett a hatalom és a politika szféráján.

Ha egy mondatban akarjuk összegezni a jóléti diktatúrák eredményeit, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkásosztályt valóban emancipálták – annyiban, hogy egy részüket (elsősorban a szakképzett nagyipari munkásréteget) „bemelték” a középosztályba. Ennek volt egy anyagi dimenziója is: láttuk, hogy a

szakmunkásfizetések a többi társadalmi réteghez képest mind a két országban magasak voltak. A magyar képet az 1980-as években módosította a növekvő magánszektor, de a magasán képzett szakmunkásoknak megvolt a lehetőségük rá, hogy kihasználják a nagyobb piaci lehetőségeket. A kulturális szférában jobban megmaradtak az egyenlőtlenségek, de a munkásművelődés programja – ha eltekintünk tőle, hogy a magaskultúrát felülről, egy meghatározott ideológia és világlép névében akarták ráerőltetni a „tömegekre” – valóban közrejátszott a kulturális hátrányok leküzdésében. Hiszen a színház- és balettelőadások látogatása, a komolyzenei koncertek, az amatőr művészcsoporthok, a tudományos ismeretterjesztő előadások és a könyvtárlátogatás a hagyományos középosztálybeli kulturális szórakozásokat kívánta megnyitni a munkások előtt. A társadalmi dimenzióról pedig elég, ha annyit mondunk: a keletnémetek például sokszor kifejezetten előnyösebbnek tartották, ha megmaradnak a „munkásosztálybeli” kategóriában, mint ha „átSOROLJÁK” őket az értelmiségbe.³⁰ Ez persze abból is fakadhatott, hogy

30 Solga (1995).

31 Angelusz–Tardos (1995).

a munkásosztályhoz tartozás jelentett bizonyos előnyöket, például az egyetemi felvételinél. De ugyancsak az emancipációt jelzi, hogy a volt szocialista ország-

gokban még a rendszerváltást követő években is sokkal többen sorolták magukat a munkásosztályhoz, mint Nyugaton, ahol a többség inkább a középosztállyal azonosult.³¹

És itt térünk rá, miért volt veszélyes a rezsिम szempontjából ez a politika. A legnyilvánvalóbban azért, mert nemcsak az embereket, hanem a hatalmat is a biztonság illúziójába ringatta. Az 1980-as években a nyugati szemlélőknek is úgy tűnt, hogy az államszocialista rezsिम társadalmilag bebetonozott, hiszen a disszidens értelmiség szűk csoportja nem jelentett komoly veszélyt a hatalom számára. Csakhogy a társadalmi konszenzus eltakarta a rezsिम elől a fogyasztásra alapozott legitímáció törekvését. A társadalmi támogatás ugyanis korántsem volt feltétel nélküli; ez egyébként a magyar esetben az életszínvonal-politika kudarcával világosan megmutatkozott. Mindkét rezsिम súlyos eladósodása abból a szándékból fakadt, hogy a kormány meg tudja felelni munkáspolitikai ígéreteinek. A piactudással való fogyasztói verseny végképp próbára tette az amúgy is gyengébben teljesítő tervgazdaságot; a munkásosztállyal kötött politikai kompromisszum pedig megakadályozta az elavult iparágak leépítését. Mindez egyre nagyobb terhet rótt a két ország gazdaságára. S arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a társadalmi támogatás nem az őszinte politikai meggyőződésen, az emberek baloldali érzelmein, hanem egyszerű anyagi számításokon alapult. Egyik rezsिम sem volt társadalmilag olyan erős, mint ahogyan hitte és hirdette magát – és tegyük hozzá: mint ahogyan a nyugati megfigyelők is elhitték.

A legitimáció fontos volt a hatalom számára – mint ahogy alapvető politikai problémát jelentett a legitimáció törekvése is –, de szeretnék rámutatni egy másik tényezőre, ami társadalmi hatásait tekintve még jobban befolyásolta a munkásosztály politikai jövőjét. A jóléti diktatúrák kiegyező politikája óhatatlanul a kapitalizmus irányába fordította az emberek tudatát, akkor is, ha – különösen az NDK-ban – az állampárt ezt mindenáron titkolni igyekezett, sőt kényszeresen bizonygatta a szocializmus társadalmi és erkölcsi fölényét. Magyarországon az osztrák bevásárló turizmus, az NDK-ban pedig a könnyen elérhető nyugati televízióadások cáfolták meg az államszocialista legitimációs ideológiát. Ami nem is volt különösebben nehéz, hiszen a jóléti diktatúrák éppúgy a fogyasztás növelését helyezték kilátásba, mint a nyugati kapitalizmus – csak éppen kevesebb sikerrel. Azt mondhatjuk, a létezett szocializmus rákényszerült, hogy az ellenség fegyvereivel harcoljon a kapitalizmus ellen, és mindeközben lemondott róla, hogy kihasználja a közösség alapú antikapitalizmusban rejlő rendszerkritikai potenciált. De ami egy későbbi antikapitalista baloldal kialakulása szempontjából ennél is rosszabb volt: a fogyasztói fordulat után az állampárt a nyilvánosság közelébe sem engedte az újbaloldali eszméket, és minden eszközzel fellépett a rendszer baloldali ellenzéke ellen.

Az állampárt fogyasztói fordulata és az államszocializmus bukása így végeredményben egy vonulatba illeszkedik. A jóléti diktatúrák hatékonyan depolitizálták a munkásokat, akik fogyasztók akartak lenni, nem pedig egy forradalmi osztály tagjai. Miután csalódtak a létezett szocializmus életszínvonal-politikájában, a kapitalizmustól várták ennek a politikának a beteljesítését. A magyar kormány még aránylag őszintébb volt a propagandában: a magánszektor kiterjesztésével párhuzamosan egyre szegénylősebben került szóba a baloldali ideológia. A keletnémetek viszont állandóan „a pártvonalat érvényesítették” a nyilvánosság előtt, de ők is csak a közvélemény elnémításával tudták elérni, hogy az emberek ne kérdezzenek rá az ideológia és a politikai gyakorlat ellentmondására (akadtak, akik így is megtették). A rezsím jobbra nyitott volt, a baloldali alternatívát viszont mind a két országban következetesen kirekesztették. A munkásosztály kiábrándult a régi baloldalból, de nem jutott el a fogyasztói társadalom kritikájáig; ellenkezőleg, a nyugati kapitalizmusban látott életszínvonal elérésére törekedett. A jóléti diktatúrákban szocializált munkásosztály elutasította ugyan az életszínvonal-politikával kudarcot valló munkásállamot, de nem utasította el a fogyasztói értékeket; ellenkezőleg, azok éppen a rezsimek politikai válsága idején többet jelentettek számára, mint a hitelét veszített szocializmus közösségi értékei. Paradox, de amikor 1989-ben a munkások a kapitalizmust választották, csak a jóléti diktatúrák által diktált fejlődés belső logikájának engedelmessé váltak. Ugyancsak ide sorolhatjuk a kapitalizmushoz fűződő illúziókat: elsősorban azt az illúziót, hogy ha a létező

szocializmus belebukott az életszínvonal-politikába, akkor az általános jólétet a kapitalizmus alatt sikerül majd megteremteni; vagy a reményt, hogy a kapitalizmus alatt igazságosabb lesz a társadalom. Az, hogy az emberek több mint negyven év szocializmus után hittek a kapitalizmus alatti nagyobb egyenlőségben, mindennél jobban mutatja, milyen mértékben vesztette el hitelét a szocialista ideológia. Ez a hitelvesztés (éppen azért, mert a korszak forradalmi hangulatában az emberek minden ellenkező véleményt valójában kommunista propagandának hittek, és elutasítottak minden antikapitalista kritikát) nagyban hozzájárult a neoliborális kapitalizmus könnyű, mondhatni ellenállás nélküli győzelméhez Kelet-Európában.

HIVATKOZÁSOK

Angelusz–Tardos (1995)

ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT (1995): Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció. *Szociológiai Szemle*, (5.) 2. 85–97.

Bahro (1977)

RUDOLF BAHRO: *Die Alternative: zur Kritik des realexistierenden Sozialismus*. Cologne, 1977, Europäische Verlagsanstalt.

Bartha (2003)

BARTHA ESZTER: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenység meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, 2003, Tankönyvkiadó, 15–39.

Bartha (2009)

BARTHA ESZTER: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest, 2009, L'Harmattan.

Bence–Kis (1978)

BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS [Marc Rakowski]: *Towards an East European Marxism*. London, 1978, Allison&Busby.

Buchowski (2006)

MICHAL BUCHOWSKI: The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly*, (79.) 3. 463–482.

Ćosić (1989)

DOBRICA ĆOSIĆ: *7 nap Budapesten 1956. október 23–30*. Budapest, 1989, Bethlen Gábor Könyvkiadó.

Đilas (1983)

MILOVAN ĐILAS: *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego, 1983, Harcourt Brace Jovanovich.

Fehér–Heller–Márkus (1983)

FEHÉR, FERENC–HELLER, ÁGNES–MÁRKUS, GYÖRGY: *Dictatorship over Needs*. Oxford, 1983, Blackwell.

Feischmidt–Hervik (2015)

FEISCHMIDT, MARGIT–PETER HERVIK: Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, (1.) 1. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/80> (Letöltve 2016. 10. 16.)

Ferge (1976)

FERGE ZSUZSA: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.

Földes (1993)

FÖLDES GYÖRGY: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, (5.) 18-19. 57–73.

Gleason (1995)

ABBOTT GLEASON: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, 1995, Oxford University Press.

Haraszti (1978)

HARASZTI MIKLÓS: *A Worker in a Worker's State*. New York, 1978, Universe Books.

Héthy–Makó (1975)

HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA: *Az automatizáció és a munkástudat*. Budapest, 1975, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Hübner (1995)

PETER HÜBNER: *Konsens, Konflikt und Kompromiß: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970*. Berlin, 1995, Akademie Verlag.

Kalb–Halmai (2011)

DON KALB–HALMAI, GÁBOR (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York and Oxford, 2011, Berghahn Books.

Kideckel (2002)

DAVID KIDECKEL: The unmaking of an East-Central-European Working Class. In C. M. Hann (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, 2002, Routledge, 114–132.

Kideckel (2008)

DAVID KIDECKEL: *Getting by in postsocialist Romania: Labour, the Body and Working-Class Culture*. Bloomington, 2008, University Press.

Konrád–Szelényi (1979)

KONRÁD, GYÖRGY–SZELÉNYI, IVÁN: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York, 1979, Harcourt Brace Jovanovich.

Linden (2007a)

MARCEL LINDEN: Labour History: The Old, the New and the Global. *African Studies*, (66.) 2-3. 169–180.

Linden (2007b)

MARCEL LINDEN: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theory and Debates since 1917*. Leiden, 2007, Brill.

Linden (2016)

MARCEL LINDEN: New Perspectives on Labour History: An Interview with Marcel van der Linden. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, (2.) 2. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/217> (Letöltve 2016. 10. 30.)

Lomax (1990)

BILL LOMAX (ed.): *Worker's Councils in 1956*. New York, 1990, Columbia University Press.

Ost (2005)

DAVIS OST: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY, 2005, Cornell University Press.

Pittaway (2006)

MARK PITTAWAY: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. *Eszmélet*, (18.) 72. 11–31.

Pittaway (2012)

MARK PITTAWAY: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, 2010, Pittsburgh University Press.

Rainer (2011)

RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 2011, 1956-os Intézet – L'Harmattan.

Riesman (1964)

DAVID RIESMAN: *"The Nylon War" in Abundance for What? And Other Essays*. New York, 1964, Garden City.

Solga (1995)

HEIKE SOLGA: *Auf dem Weg in eine klassenlose Gesellschaft? Klassenlagen und Mobilität zwischen Generationen in der DDR*. Berlin, 1995, Akademie Verlag.

Szalai (2004)

SZALAI ERZSÉBET: Tulajdonviszonyok, társadalm szerkezet és munkásság. *Kritika*, (33.) 9. 2–6.

Trappmann (2013)

VERA TRAPPMANN: *Fallen Heros in Global Capitalism: Workers and the Restructuring of the Polish Steel Industry*. Basingstoke, 2013, Palgrave Macmillan.

Trotsky (1937)

LEON TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* New York, 1937, Doubleday – Doran & Co. – Pathfinder Press.

Vester–Hofmann–Zierke (1995)

MICHAEL VESTER–MICHAEL HOFMANN–IRENE ZIERKE (Hg.): *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung.* Köln, 1995, Bund-Verlag.

Welskopp (1993)

THOMAS WELSKOPP: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitergeschichtsschreibung in den 1990er Jahren. 1999 *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, (8.) 3. 34–53.